

MAGDALENA NIEDZIELSKA

Rządzący i rządzeni
Państwo wobec opozycji politycznej
w prowincji pruskiej
w latach 1848–1862

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2015

Recenzent

Szczepan Wierchosławski

Opracowanie redakcyjne i korekta

Magdalena Mordawska

Mapa na okładce pochodzi z: Die Verhandlungen des am 11. April 1847
in Berlin eröffneten Vereinigten Landtages, Königsberg 1847

ISBN 978-83-231-3358-2

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2015

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. (56) 611 42 95, fax (56) 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Mickiewicza 2/4, 87-100 Toruń
tel./fax (56) 611 42 38
e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Druk i oprawa: Wydawnictwo Naukowe UMK
ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

Spis treści

Słowo wstępne	7
Koniec rewolucji	17
Era Manteuffla	57
Rządzący – restytucja siły	57
Ideolodzy rządzących – konserwatyści i ich konserwatyzm	67
Samodyscyplinowanie się władzy	76
Okrojowane wolności	124
Areny gry politycznej	146
Państwo opresywne i jego kontestatorzy	328
Nowa Era	357
Wychodzący z cienia	357
Realpolitik jako uświadomiona konieczność	373
Rządzeni – ku nowym wyzwaniom politycznym	419
Bibliografia	483
Regierende und Regierte. Der Staat und die politische Opposition in der Provinz Preußen in den Jahren 1848–1862. Zusammenfassung ..	501
Inhaltsverzeichnis	505
Indeks osobowy	507

Słowo wstępne

Trzy daty konstruuja oś historii Prus w wieku XIX – rok 1807, 1848 oraz 1871. Pokój w Tylży, uważany współcześnie za moment największego upokorzenia monarchii Hohenzollernów po klęsce w wojnie z Francją w latach 1806–1807 nie oznaczał jedynie utraty znacznej części terytorium, kończył również symbolicznie fazę państwa absolutystycznego. Ogłoszenie w Wersalu w dniu 18 I 1871 r. utworzenia zjednoczonego Cesarstwa Niemieckiego, państwa wszystkich Niemców, nie oznaczało *Finis Prussiae*, stanowiło jednak punkt zwrotny w niemieckich dziejach.

Czy takim punktem zwrotnym była także rewolucja 1848/49 r., dla której stosuje się określenie „rewolucja marcowa”? Nie stała się ona częścią mitu założycielskiego Rzeszy Niemieckiej, historycy zarówno dawniejsi, jak i współcześni utrwalili jej ocenę jako rewolucji niechcianej, nieudanej, niedokończonej, bądź nawet klęski. Żaden przecież z jej wielkich projektów dla Niemiec – powstania państwa narodowego o demokratycznych podstawach ustrojowych i budowy wolnego, cieszącego się wolnościami osobistymi i politycznymi społeczeństwa – nie został wprowadzony w życie. Nie powiodło się to także w skali mniejszej, poszczególnych państw niemieckich. Istnieje nawet podstawowa wątpliwość co do tego, czy zasadne jest traktowanie wydarzeń lat 1848–1849 jako zjawiska jednolitego, czy też raczej nie powinno się mówić o rewolucjach niemieckich 1848 roku? Z jednej strony bowiem powołana została w maju 1848 r. w wyniku powszechnych wyborów w państwach członkowskich Związku Niemieckiego instytucja przedstawicielska w postaci Niemieckiego Zgromadzenia Na-

rodowego (Deutsche Nationalversammlung) we Frankfurcie nad Menem, z drugiej zaś podobne zgromadzenia powstały w państwach niemieckich, także w państwach dotąd nieparlamentarnych, w tym w Prusach. Tamtejsze Pruskie Zgromadzenie Narodowe (Preußische Nationalversammlung), również wybrane na początku maja 1848 r. i obradujące w Berlinie, miało dla życia politycznego w monarchii równie doniosłą rolę, jak pierwsze dla ogólnoniemieckiego. Istniał zatem podwójny system instytucji parlamentarnych zrodzonych z rewolucji. W Parlamencie Frankfurckim skupiła się cała demokratyczna siła narodu niemieckiego, tam powołano wstępnie tymczasową władzę będącej *in statu nascendi* przyszłej Rzeszy, przyjęto zrab praw podstawowych narodu niemieckiego i konstytucję. W pruskim Zgromadzeniu celem deputowanych stała się przede wszystkim modernizacja ustrojowa monarchii poprzez jej konstytucjonalizację i jej oparcie na wartościach liberalnych.

Rewolucja 1848 r. określana jest także mianem rewolucji „mieszczańskiej” (bürgerliche Revolution), jednak mieszczaństwo nie było jedynym jej nosicielem społecznym; siłą napędową ruchu politycznego były także niższe warstwy społeczne, to co nazywane jest „ruchem ludowym” (Volksbewegung). Obok siebie toczyły się zatem dwie rewolucje – mieszczańska i ludowa; różne były zarówno cele polityczne, formy ich wyrażania, areny działania politycznego, rozumienie wolności. Tylko pierwsze tygodnie rewolucji marcowej dowodziły jedności obu sił. Od kwietnia 1848 r. drogi zaczęły się rozchodzić. Rewolucja „mieszczańska” zdominowała instytucje parlamentarne, wiodła spory o model monarchii konstytucyjnej, a także o republikę, o realizację celów przedrewolucyjnej opozycji liberalnej i o demokratyczny radykalizm, prawa wolnościowe, system wyborczy, o państwo narodowe, jego wielko- lub małoniemiecki charakter, ćwiczyła wolność słowa na łamach prasy i w publicystyce, zakładała wolne stowarzyszenia. Rewolucja „ludowa” niższych warstw społecznych czynnie reagowała na niedostatek praw socjalnych, na nierówności społeczne, na nędzę i głód, wychodząc na ulicę, protestując, atakując niekiedy przedstawicieli klas wyższych. Niektóre ze wspólnych celów obu ruchów zostały osiągnięte w pierwszych miesiącach rewolucji, co wytrąciło impet poli-

tyczny przede wszystkim ugrupowania liberalnego, dążącego wprawdzie do zmian ustrojowych, ale nie na drodze działań radykalnych. Na placu pozostał jednak nadal element plebejski i drobnomieszczański, którego aktywność przedłużyła trwanie rewolucji. Były wreszcie różne regiony rewolucji. Znaczenie peryferii rosło wraz z postępującą utratą siły politycznej przez dotychczasowe polityczne centra rewolucji, skutkiem była jednak narastająca izolacja poszczególnych obszarów i toczących się tam wydarzeń. Choć rewolucja marcowa objęła praktycznie całe Niemcy, jednakże pozostawały przecież obszary słabszego jej oddziaływania, a nawet te, gdzie – przywołując termin użyty przez jednego z niemieckich historyków – dominująca była „Nicht-Revolution”.

Rewolucje, nierozzerwalnie wynikająca z ich natury gwałtowność, zapętlenie procesu historycznego, stanowią fascynujący przedmiot badań historycznych i refleksji. Stwierdzenie to dotyczy również rewolucji niemieckiej 1848 r., dorobek piśmienniczy jej dotyczący jest bowiem olbrzymi. Obejmuje on prace poświęcone przyczynom, widząc je w głębokim kryzysie społecznym lat czterdziestych XIX w., w rosnących dysproporcjach socjalnych i ubóstwie, będących skutkiem przekształcania się struktur ekonomicznych, industrializacji, wzrostu demograficznego. Sam przebieg wydarzeń 1848 r. z oczywistych względów stanowi główny przedmiot zainteresowania badawczego. Jednakże obejmuje ono również próbę odpowiedzi na pytanie o przyczyny niemieckiego „zaniechania rewolucji”, tak widocznego od miesięcy letnich 1848 r., wynikającego z narastającej obawy przed nieporządkiem, chaosem, „czerwoną republiką”, a także osiągnięcie przez mieszczańską i inteligentką opozycję liberalną głównych celów politycznych. Spektakularność czasu rewolucji niemieckiej jest niepodważalna, nawet jeśli była ona chybiona (*gescheiterte Revolution*) i niespełniona.

Jednak klęska rewolucji nie kończy biegu historii; po każdej przychodzą lata postrewolucyjne, gdy zgodnie z modelowym procesem, dla którego wzorem jest wciąż rewolucja francuska lat 1789–1799, następuje próba przywrócenia ładu obalonego czy też tylko nadszarpniętego przez rewolucję. Siła przywracania przedrewolucyjnego porządku jest wprost

proporcjonalna do skali radykalizacji społecznej czasu rewolucyjnego, im zatem gwałtowniejszy był przebieg wydarzeń, tym bardziej ostry jest mechanizm kontrrewolucji. Obserwacja tego procesu historycznego jest równie fascynująca jak badanie samej rewolucji. Niesie ona utratę respektu wobec instytucji państwa, monarchy, systemu prawnego; rządzenie po rewolucji wymaga zatem jego restytucji. Również Prusy stały się po r. 1848 areną postrewolucyjnej reakcji politycznej, której celem było przywrócenie nadwątlonej siły państwa, zdyscyplinowanie rozchwianej lojalności struktur administracyjnych i armii, niezbędnych dla podtrzymania instytucji monarchii, i uśmierzenie ruchów społecznych zrodzonych w latach rewolucji. Symbolem polityki restauracji siły państwa pruskiego stał się Otto Theodor von Manteuffel, którego nazwisko dało w niemieckiej literaturze historycznej miano całej porewolucyjnej dekadzie, określanej jako „Era Manteuffla” (Manteuffel-Ära), a niekiedy też jako „Era reakcji” (Reaktionsära). Jej początek wyznacza bowiem objęcie przezeń w dniu 8 XI 1848 r. funkcji ministra spraw wewnętrznych w rządzie hr. Fryderyka Wilhelma von Brandenbura, koniec zaś odwołanie 5 XI 1858 r. z funkcji premiera, którą pełnił (wraz ze stanowiskiem ministra spraw zagranicznych) od 19 XII 1850 roku. Odejście od skrajnie konserwatywnej polityki wewnętrznej wraz z objęciem przez ks. Wilhelma regencji w imieniu niezdolnego do sprawowania władzy monarszej króla Fryderyka Wilhelma IV, jego starszego brata, uznane zostało za początek nowego czasu politycznego. Rozbudzone nadzieje na zmiany i liberalizację Prus znalazły wyraz w określeniu tego okresu jako tzw. Nowej Ery. Jej cezury wyznaczają dwa wydarzenia – objęcie przez Wilhelma jako księcia regenta władzy w dniu 9 X 1858 r. i rozwiązanie przez niego, już jako króla Wilhelma I, landtagu pruskiego w dniu 11 III 1862 r. oraz dymisja rządu ks. Karla Antona von Hohenzollern-Sigmaringen dzień później. Niebawem, gdyż już jesienią 1862 r., po objęciu fotela premiera rozpocznie się następna era w historii Prus – „Era Bismarcka”.

W przeciwieństwie zarówno do rewolucji 1848 r. i dekady ją poprzedzającej, jak i doby Ottona von Bismarcka, lata pięćdziesiąte XIX w. stały się w zasadzie przedmiotem bardziej dogłębnego zainteresowania

badawczego. Jest to zdumiewające i trudne do wyjaśnienia, ponieważ zarówno wydarzenia międzynarodowe, jak i procesy zachodzące w tym okresie w życiu politycznym Prus i Niemiec mają podstawowe znaczenie dla ukształtowania się krajobrazu politycznego następnych lat i dziesięcioleci. Na płaszczyźnie europejskiej na sytuację w Niemczech wpływały konflikty wojenne: wojna krymska i wojna o zjednoczenie Włoch. W sprawach wewnętrznych problemem podstawowym było rozliczenie z rewolucją 1848 r., które przyniosło wszędzie reakcję polityczną i represje, ale także próby ponownego podniesienia idei niemieckiej jedności narodowej. Polityce towarzyszyła gwałtownie przyspieszona po rewolucji modernizacja gospodarcza i społeczna, w wyniku której kurczyły się pozostałości systemu feudalnego i tworzyło się nowe społeczeństwo. Tymczasem dekada po 1848 r. należy do dziś do najsłabiej przebadanych w XIX-wiecznej historii Niemiec i Prus, pomimo podnoszenia tego deficytu badawczego zwłaszcza od lat dziewięćdziesiątych XX wieku¹. W znakomitym opracowaniu dziejów Niemiec *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat* z 1983 r. Thomas Nipperdey poświęcił latom pięćdziesiątym zaledwie dziesięć stron na ogółem osiemset². Najnowsza, wydana w 2014 r. polska historia Prus tego okresu *Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871)* ujmuje obie pruskie „Ery” na piętnastu stronach na ogółem ponad 1060 stron zasadniczego tekstu³. Jednakże nie tylko w samej skromnej objętości leży problem, lecz również w łatwości przejścia

¹ Jako jeden z pierwszych podjął ten temat W. Siemann w pracy *Gesellschaft im Aufbruch. Deutschland 1849–1871*, Frankfurt/Main 1990, s. 12. Zob. też: Ch. Jansen, *Einheit, Macht und Freiheit. Die Paulskirchenlinke und die deutsche Politik in der nachrevolutionären Epoche 1849–1867*, Düsseldorf 2000, s. 20 oraz A. Neemann, *Regierung, Parlament und „gezähmte” Öffentlichkeit in Sachsen 1849–1864*, [in:] *Sachsen in Deutschland. Politik, Kultur und Gesellschaft 1830–1918*, hrsg. v. J. Retallack, Bielefeld 2000, s. 52. Ostatnio tenże w: *Gründerzeit und Nationsbildung 1849–1871*, Paderborn 2011.

² T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*, München 1983, s. 674–84.

³ *Historia Prus. Narodziny – mocarstwo – obumieranie*, pod red. Bogdana Wachowiaka, t. 3: *Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871)*, pod red. Grzegorza Kucharczyka, Poznań 2014.

większości prac syntetycznych od ostatecznej klęski rewolucji w 1849 r. bezpośrednio do kryzysu konstytucyjnego w Prusach w 1861/1862, który wyniósł do władzy Bismarcka. Pominięcie lat pięćdziesiątych w równym stopniu co syntezy cechuje również rozprawy szczegółowe.

Obie mieszczące się pomiędzy rokiem 1848 a 1862 „Ery” są pokłosiem rewolucji; zarówno reakcja polityczna, zapoczątkowana w jej fazie schyłkowej i trwająca do 1858 r., jak i czterolecie tzw. Nowej Ery z jej częściową liberalizacją były dziedzictwem nurtów politycznych lat 1848–1849. Próba przywrócenia przedrewolucyjnego *ancien régime* wymuszała dyscyplinowanie społeczeństwa wszelkimi metodami dostępnymi władzy w państwie prawa (Rechtsstaat), jakim były wówczas Prusy, co doprowadziło w krótkim czasie do spacyfikowania aktywności politycznej nie mieszczącej się w konserwatywnym projekcie. Jednak nawet niespełnione rewolucje pozostawiają po sobie ślad, który trwa pomimo prób przywrócenia stanu *ante quem*. Zwycięstwo władzy było pozorne, czego dowodzi błyskawiczna odbudowa po r. 1858 politycznych struktur społecznych o rodowodzie rewolucyjnym. W Nowej Erze czynna pozostała praktycznie ta sama generacja, która zaangażowała się w politykę jeszcze w latach czterdziestych XIX wieku. Stąd szczególnie wart analizy jest proces przetrwania dawnej opozycji w Prusach w czasach skrajnie jej niesprzyjających. Ukształtowany w czasie rewolucji podział na lewicę i prawicę, po roku 1849 przekształcił się w przedział pomiędzy przegranymi liberałami i demokratami a zwycięskim obozem konserwatywnym. Dominacja strony posiadającej do dyspozycji wszelkie narzędzia sprawowania władzy nie sprawia jednak, iż pokonani znikają. Rządzący w Prusach byli w pełni świadomi tego, że odebranie głosu politycznego opozycji nie oznacza obumarcia przeciwstawnego projektu politycznego. Stąd także w dobie reakcji politycznej prowadzona była swoista gra polityczna, niekiedy bardzo zręczna, której celem miało być uzyskanie korzystnej dla siebie sytuacji politycznej. Funkcjonujące wówczas mechanizmy polityczne były bardzo nowoczesne z dzisiejszego punktu widzenia. Walka polityczna, akcje wyborcze, dręczenie opozycji, jej próby samoobrony przed restrykcyjnym państwem miały już formy bliskie dzisiejszym. Sytuacja polityczna w Prusach jest

zatem pewnym casusem ukazującym wiecznie te same mechanizmy relacji pomiędzy władzą o niedemokratycznym charakterze a społeczeństwem lub przynajmniej jego częścią.

Historię „wielką” można opowiadać w różny sposób, także poprzez dzieje pewnego terytorium, gdzie koncepcje polityczne muszą wejść w styczność z realnością działania politycznego na poziomie lokalnym. Ów świat polityki widziany w mniejszej skali nie przestaje być ciekawy, co więcej, nabiera charakteru poprzez możliwość poznania niuansów praktyki politycznej i społecznej. Prowincja pruska w dwóch jej historycznych częściach – Prus Wschodnich i Prus Zachodnich – była w XIX w. obszarem niesłychanie interesujących zjawisk politycznych i społecznych. Niezaprzeczalnie znacząca była rola ośrodka wschodniopruskiego w przygotowaniu reform państwa pruskiego po klęsce militarnej i politycznej lat 1806–1807. W kolejnych dekadach pierwszej połowy stulecia kontynuacja tego zadania uczyniła prowincję pruską wspólnie z prowincją reńską jednym z centrów myśli modernizacyjnej, wykraczającej poza prowincjonalne opłotki. Owe jakże często przywoływane w literaturze przedmiotu dwa liberalne skrzydła Prus różniły się przy tym zasadniczo zarówno co do stanu zaawansowania rozwojowego, struktury społecznej, jak i tradycji historycznej i politycznej. W „prowincjonalnej” prowincji pruskiej, kresowej, zdominowanej przez szlacheckich agrariuszy sformułowany został w latach czterdziestych XIX w. ważki konstytucyjny projekt ustrojowy oraz wolnościowy program polityczny wyrastający z zasad liberalnych. Znalazł on wyraz w żądaniach landtagu homagialnego w Królewcu w 1840 r. po wstąpieniu na tron Fryderyka Wilhelma IV. Nie został on spełniony w dobie rewolucji, ale po dziesięciu latach ożył raz jeszcze, gdy z pruskiej w sensie prowincjonalnym opozycji politycznej wyszedł projekt pierwszej nowoczesnej partii politycznej w Prusach, Niemieckiej Partii Postępu (Deutsche Fortschrittspartei). W niedługim historycznie czasie środowisko polityczne prowincji pruskiej wystąpiło zatem dwukrotnie z kluczowymi projektami politycznymi, wyznaczającymi dalszą drogę polityki wewnętrznej Prus. Stąd dzieje opozycji politycznej Prus Wschodnich i Zachodnich, zarówno przed rewolucją marcową 1848 r.,

jak i po niej, muszą być czytane łącznie, tworzą bowiem nierozdzielna całość. Nierozstrzygniętym jednak musi pozostać pytanie o rzeczywistą rolę, jaką w kształtowaniu się tego opozycyjnego, liberalnego programu modernizacji ustrojowej monarchii Hohenzollernów odgrywał czynnik polski; dla niemieckiej koncepcji narodowej doświadczenie porozbiorowe miało bowiem z pewnością znaczenie podstawowe.

Wyobrażenia liberalne i zasady myśli wstecznej, konkurując z sobą, określiły od pierwszych lat XIX stulecia wyjątkowe cechy życia politycznego w prowincji pruskiej; ich początkom poświęciłam swą książkę „*Was heißt liberal?*” *Opozycja polityczna w Prusach Wschodnich w pierwszej połowie XIX w. (do 1847 r.). Program i działalność* (Toruń 1998), jej tematyczną i problemową kontynuacją jest obecnie prezentowane opracowanie. Kontynuacja nie oznacza jednak identyczności ujęcia procesu politycznego i wprowadzenia, à rebours wobec rozważań nad podstawami myśli liberalnej, podobnych poświęconych porewolucyjnemu konserwatyzmowi. To nie projekt intelektualny bowiem, czy to liberalny, czy to zachowawczy, lecz praktyka polityczna lat pięćdziesiątych, realizowana w monarchii Hohenzollernów i rozpatrywana na przykładzie prowincji pruskiej, jest tej pracy głównym tematem. Mechanizm odzyskiwania siły władzy po rewolucji, jej samodyscyplinowanie się z jednej strony, walka z opozycją oraz walka liberałów i demokratów o przetrwanie, próby obrony wolności politycznych gwarantowanych formalnie przez konstytucję z 1848/1850 r., takich jak wolność sumienia i prasy, zgromadzeń i zrzeszania się, ochrona wolności osobistej stanowią główne wątki opisu epoki reakcji, zwanej umownie Erą Manteuffla. Samoorganizacja opozycji i jej powrót do aktywnego życia politycznego po latach wymuszonej przez system represji wewnętrznej emigracji to natomiast podstawowe tematy części następnej, obejmującej czterolecie tzw. Nowej Ery. A zatem to formy i przestrzenie uprawiania polityki przez obie przeciwstawne sobie strony konfliktu, elitę władzy, i elitę opozycji, gra pomiędzy nimi, wzajemne relacje rządzących i rządzonych, zostały świadomie wybrane dla dokonania próby analizy tego czasu. Jeśli mowa jest o wolnościach, to nie o wszystkich, pominięte zostały bowiem np. wolności wyznania; gdy przedstawiane są przestrzenie

„dziania” się polityki, to przecież nie wszystkie, lecz główne, poczynając od sejmu pruskiego w Berlinie po ulice miast, a nie np. procesy zachodzące w Kościele ewangelickim, w obrębie szkolnictwa wyższego i średniego itd. Prasa jest przede wszystkim źródłem faktów i ich interpretacji, nie stanowi natomiast sama w sobie przedmiotu badania jej roli politycznej, tak samo jak publicystyka tego czasu czy też jakże liczne rozprawy o naturze liberalizmu i konserwatyzmu. Każde bowiem ujęcie historiograficzne wymusza samoograniczenie się autora, i skłania do wyboru wątków, w jego opinii ważnych, i do pominięcia innych.

Opis ten oparty został przede wszystkim na źródłach, głównie archiwalnych oraz drukowanych; nie zmniejsza to jednak znaczenia jakże licznych opracowań historycznych, z których najważniejsze zostały umieszczone w bibliografii. Pomimo wskazanego na początku tych rozważań niedostatku zainteresowania badaczy niemieckich dla własnej historii niemieckiej okresu od rewolucji marcowej po objęcie władzy przez Ottona von Bismarcka, literatura przedmiotu, jakim są dzieje Niemiec w XIX w. wydaje się być nieomal nieogarniona. Stan ten zmuszał zatem do pewnej jej selekcji. Kwerendy prowadzone były głównie w niemieckich instytucjach archiwalnych i bibliotecznych, z podstawową wśród nich, jaką jest Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem; nie byłyby możliwe bez wsparcia, jakim było stypendium Alexander von Humboldt-Stiftung oraz granty badawcze Rektora UMK.

Książkę tę pisałam także dla moich Rodziców, Hanny i Czesława Niedzielskich. Dziś mogę ją dedykować jedynie mojemu Ojcu, i poświęcić pamięci Mamy.